

El-Kânûn fî't-Tıbb'ın Türkçe çevirisi *Tahbîzü'l-Mathûn*'da çocuk sağlığı ve hastalıkları üzerine Tokatlı Mustafa Efendi'nin katkıları

Ahmet Acıduman

Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı Doçenti
İletişim: aciduman@medicine.ankara.edu.tr

SUMMARY: Acıduman A. (Department of Medical History and Ethics, Ankara University Faculty of Medicine, Ankara, Turkey). The contributions to pediatrics found in the Turkish translation of the Canon of Medicine, *Tahbiz al-Mathun*, by Tokatlı Mustafa Efendi. *Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi* 2014; 57: 225-239.

The aim of this article was the determination, evaluation and presentation of the contributions of Tokatlı Mustafa Efendi to pediatrics found in related chapters in the Turkish translation, known as *Tahbiz al-Mathun*, of Avicenna's most celebrated work, *al-Kanun fi al-Tıbb* (*Canon of Medicine*). A microfilm of the *Tahbiz al-Mathun* written in the translator's handwriting, No. Mf 1994 A 1451, which is available in the Ankara National Library and was copied from Ragıp Paşa Library, No. 1335, and photographic prints of *Tahbiz al-Mathun* provided by Prof. Dr. Feridun Nafiz Uzluk, which are available in Ankara University Faculty of Medicine, Library of History of Medicine and Ethics Department and were copied from Süleymaniye Manuscript Library, Hamidiye Collection, No. 1015 were examined. Two copies were compared, based on the copy written in the translator's handwriting, and contributions of Tokatlı Mustafa Efendi found in the chapters related to pediatrics were determined. These contributions were first transliterated into the contemporary Turkish alphabet and then translated into modern Turkish, and this translation is presented in the article. The section related to pediatrics in the Turkish translation consists of four chapters, as in the *Canon*. Tokatlı Mustafa Efendi added some quotations to the text when some explanations were needed, usually inserting "Allame says that", and he ended these contributions indicating "end of words of Allame" or "end". The fact that information on hydrocephaly, which was quoted from a comment on the *Canon* by Allame Qutb al-din Shirazi, differed from that in the *Canon* can be considered as an important finding, showing that commentaries, which were written on major works such as the *Canon*, especially in Islamic geography, are important sources for medical historians to determine the original contributions to medicine in Islamic geography.

Key words: Tokatlı Mustafa Efendi, *Tahbiz al-Mathun*, Avicenna, *Canon of Medicine*, pediatrics, history of medicine.

ÖZET: İbn Sînâ'nın ünlü eseri *el-Kânûn fî't-tıbb*'ın *Tahbîzü'l-mathûn* adıyla bilinen Türkçe çevirisinde yer alan çocuk sağlığı ve hastalıkları ile ilgili bölümlerinde, Tokatlı Mustafa Efendi tarafından çeviriye eklenen kısımların saptanması, değerlendirilmesi ve sunulması bu çalışmanın amacını oluşturmaktadır. *Tahbîzü'l-mathûn*'un İstanbul Ragıp Paşa Kütüphanesi, 1335 numara da bulunan ve Tokatlı Mustafa Efendi eliyle yazılan nüshasının Ankara Milli Kütüphane, Mf 1994 A 1451'de bulunan mikrofilm ile İstanbul Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Hamidiye Koleksiyonu, No: 1015'de bulunan nüshasının Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı Kütüphanesi'ne Prof. Dr. Feridun Nafiz Uzluk tarafından kazandırılan siyah-beyaz fotoğraf baskıları incelenmiştir. Yazarın eliyle kaleme aldığı nüsha esas alınarak, iki nüsha karşılaştırılmış, çocuk sağlığı ve hastalıkları ile ilgili bölümlerde Tokatlı Mustafa Efendi'nin katkıları belirlenerek, bu kısımların çağdaş Türkçe abeceye çevriyazısı yapılmış ve bu bölümler aynı zamanda çağdaş Türkçeye de

çevrilerek makale içerisinde sunulmuştur. Tokatlı Mustafa Efendi'nin Türkçe çevirisinde çocuk sağlığı ve hastalıkları ile ilgili bölüm, *Kânûn*'da olduğu gibi, dört alt başlıktan oluşmaktadır. Tokatlı Mustafa Efendi adı geçen bölümlerde açıklama yapılmasına gerekli gördüğü bazı yerlerde genellikle "Allâme dir ki" şeklinde giriş yaparak, yaptığı alıntılarla çeviriye katkılarda bulunmakta ve bu katkıları "intihâ-i kelâm-ı Allâme" ya da "intihâ" şeklinde sonlandırmaktadır. Hidrosefali ile ilgili olarak Tokatlı Mustafa Efendi tarafından Türkçe çeviriye eklenen ve *Kânûn* için yazılmış bir şerhten alınan bilginin, *Kânûn*'da aslında yer alan bilgidен farklılık göstermesi, *Kânûn* gibi tıp tarihinde önemli yerlere sahip eserler için yazılan şerhlerin, özellikle İslâm coğrafyasında tıbbâ yapılmış orijinal katkıların saptanması açısından tıp tarihçileri için önemli birer kaynak durumunda oldukları gerçeği, bu çalışmanın da fark edilen önemli bulgularından birisi olarak değerlendirilebilir.

Anahtar kelimeler: Tokatlı Mustafa Efendi, Tahbüzü'l-mathûn, İbn Sina, el-Kânûn fi't-tıbb, çocuk sağlığı ve hastalıkları, tıp tarihi

Ünlü filozof ve hekim İbn Sînâ'nın (980-1037) hem Doğu hem de Batı dünyasında yüzyıllarca etkin olmuş *el-Kânûn fi't-tıbb* adlı eseri beş kitaptan oluşmaktadır ve dönemin bilim dalı olan Arapça olarak yazılmıştır. *Kânûn* Cremonalı Gerard tarafından XII. yüzyılda ilk kez Latinceye çevrilmiş ve 1473 yılında Milano'da basılmış; sonraki dönemlerde çeşitli dillere tam ya da kısmî çevirileri yapıldığı gibi, pek çok kez de basılmıştır. 1279 yılında Roma'da İbraniceye çevrilen ve 1491 yılında Napoli'de baskısı yapılan eser, 1593 yılında da Roma'da ilk kez Arapça olarak da basılmıştır.¹ Eserin birinci kitabı iki kez İngilizceye çevrilmiş olup,^{2,3} yine beşinci kitabının Almanca bir çevirisi bulunmaktadır.¹ Öte yandan bu eserin tamamı ya da bazı kısımları üzerine aralarında Fahrü'd-dîn Râzî, İbnü'n-Nefîs, Kutbü'd-dîn Şîrâzî, Aksarayî gibi pek çok önemli hekim tarafından şerhler/yorumlar yazıldığı da bilinmektedir.¹ Bu yorumların arasında en önemli olanlardan birisi, hiç kuşku yok ki İbnü'n-Nefîs'in *Kânûn*'un anatomi bölümü üzerine yazdığı *Şerhu Teşrihi'l-Kânûn*'dur. İbn Nefîs'in bu şerhinde Servetus'tan daha önce pulmoner dolaşımı açıklamış olduğu fark edilmiştir.⁴⁻⁷

Türklerin Anadolu coğrafyasına yerleşmesinden sonra bu topraklar üzerinde hekim Bereket tarafından yazılan ilk Türkçe tıp eseri olan *Tuhfe-i Mübârizi*'nin, girişinde de bildirildiği üzere *Kânûn*'un birinci ve ikinci kitaplarında bulunan bölümlerden seçkiler yapılarak yazılmış⁸ olmasına karşın, *Kânûn*'un Türkçe çevirisi oldukça geç bir dönemde, ilk kez XVIII. yüzyılda Tokatlı Mustafa Efendi tarafından

gerçekleştirilmiştir.⁹ *Kânûn*'un bu Türkçe çevirisinden başka, günümüzde de halen çağdaş Türkçeye çevirme çalışmaları sürmekte olup, adı geçen eserin birinci, ikinci ve beşinci kitaplarının Türkçe çevirisi yayınlanmıştır.^{1,10-11}

Tokatlı Mustafa Efendi ve *Kânûn*'un Türkçe çevirisi

Osmanlı Müellifleri adlı eserde "Mütercimi-i *Kânûn*" olarak bildirilen Mustafa bin Ahmed bin Hüseyin Tokat'ta doğmuş ve öğrenimini İstanbul'da yapmıştır.¹² Medrese öğreniminden sonra tıp eğitimi alan Tokatlı Mustafa Efendi, ilmiye yolunda Musıla-i Süleymaniye müderrisliğine ve tıp alanında da hassa hekimliğine kadar yükselmiştir.¹³ 1178 Muharrem'inde [Temmuz 1764] Yenişehir-i Fenar Mollası ve 1186 Zilkade'sinde [Ocak 1773] Burusa mollası olmuş¹⁴ ve buradan azledildikten sonra 1106'da [1781] Mekke-i Mükerrime pâyesine erişmiştir. Aynı yıl Safer ayının 10. Günü [25 Ocak 1782]¹ vefat eden Tokatlı Mustafa Efendi, Ayvansaray'da Toklu Dede'de yatmaktadır.^{12,14,15}

Arapça^{13,15,16} ve Farsça¹⁶ bilen Tokatlı Mustafa Efendi'nin, oğlu Mehmed Reşid ve damadı İsmail Efendi de hekim olup, oğlu Mehmed Reşid Efendi'nin Tokat Dârüşşifâsı'nda hekimlik yaptığı bilinmektedir.¹³

Tokatlı Mustafa Efendi Sultan III. Mustafa'nın emri ve Hekimbaşı Kâtip-zâde Refî' Efendi'nin gözetimi ve yol göstermesi ile İbn Sînâ'nın *el-Kânûn fi't-tıbb* adlı eserini Türkçeye çevirmiştir.¹²

¹ T.C. Başbakanlık Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu sitesinde (www.ttk.gov.tr) yer alan Tarih Çevirme kılavuzu kullanılmıştır.

Bazı kaynaklarda bu çevirinin ismi *Tahbîzü'l-mathûn* olarak geçerken,^{9,12,13} bazı kaynaklarda da *Tahbîzü'l-mathûn* olarak bildirilmektedir.^{15,17} Eserin ismi Tokatlı Mustafa Efendi'nin kendi eliyle yazdığı ve halen İstanbul, Ragıp Paşa Kütüphanesi, 1335 numarada kayıtlı olan nüshanın başında *Tahbîzü'l-mathûn* olarak okunmaktadır (Şekil-1).¹⁸ Eserin çevirisi 1179/[1766] yılında tamamlanmış olup, Bursalı Mehmed Tahir¹² *Osmanlı Müellifleri* adlı eserinde bunu bildiren dizeyi şöyle nakletmektedir: “bak elvâha devâyı müfredi al derde kıl dermân.” Ünver¹⁵ de *Kânûn*'un ilk cildinin çevirisinin 1175/[1761] yılında bittiğini, buna göre kalan dört cildin çevirisinin 5 yıl sürdüğü bilgisini vermektedir. Adıvar⁹ *Kanûn*'un çevirisini yaparken Tokatlı Mustafa Efendi'nin “Nüsha-i sultaniye” dediği basılı bir *Kânûn* nüshası ile bir başka yazma *Kânûn* nüshasını karşılaştırdığını bildirmektedir. Ünver¹⁵ Tokatlı Mustafa Efendi'nin eserin çevirisi sırasında metne bazı yerlerde “bu abdi fakir ve mütercimi pür taksir der ki” diye eklemeler yaptığını, yine çeviri sırasında *Kânûn*'un bilinen âlim ve hekimlerce yapılan şerhine de başvurduğunu, sırası geldikçe bunlardan bahsettiğini de bildirmektedir. Adıvar⁶ da metinde anlaşılması güç olan yerlerin, “şarih-i allame” adıyla tanınan Kutbeddin Şirâzî'nin şerhinden yararlanılarak açıklandığını bildirmektedir. Kâtip Çelebi'nin ünlü eseri *Keşfu'z-zunûn*'da¹⁹⁻²¹ da Kutbü'd-dîn Mahmûd ibn Mes'ûd eş-Şîrâzî'nin isminin geçtiği yerlerde, isminin hemen önünde “Allâme” sıfatının kullanıldığı görülmektedir. *Encyclopedia Iranica*'da da²² Kutbü'd-dîn Şîrâzî'nin ‘Allâme Şîrâzî, eş-Şârih el-'Allâme ve Molla Kutb olarak tanındığı yazılıdır.

Tahbîzü'l-mathûn'la ilgili olarak Ünver,¹⁵ dilinin ağır ve cümlelerinin çok uzun olmakla beraber, iyi bir yazıyla yazıldığı ve düzeltildiği için yararlanmaya değer bir çeviri olduğu açıklamasını vermektedir. Adıvar⁹ da çevirinin dili ve önemi ile ilgili olarak şunları söylemektedir:

“..Çeviri için biraz mübalağayla diyebiliriz ki, yalnız cümlelerdeki fiiller Türkçeye çevrilmiş, öteki kelimelerin çoğu Arapça olarak bırakılmıştır. Herhalde, bu devre kadar gelen Osmanlı-Türk hekimlerinden Arapça bilenlerin tıbbâ dair yayınladıkları eserlerin çoğu, sadece Kanun'un özetiyken, Tokatlı Mustafa Efendi'nin asıl ana eseri dilimize çevirmeye teşebbüsü takdire, yüzyıllarca Türk-Osmanlı hekimliğine hâkim olan bu eserin, ancak modern tıbbın memlekete

girmesinden pek az önce dilimize çevrilmiş olması da teessüfe layıktır. Çünkü, eğer Kanun önceden çevrilmiş olsaydı, faydasız hatta bazen zararlı birtakım eserler yerine bu ana kaynak herkesin istifadesi önüne konulmuş olacaktı.”⁹

Tahbîzü'l-mathûn'un az sayıda nüshası bulunmaktadır. İstanbul, Ragıp Paşa Kütüphanesi, No: 1335'de yazar eliyle yazılan nüshadan başka, İstanbul Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Hamidiye Koleksiyonu, No: 1015'de, İstanbul Topkapı Sarayı Kütüphanesi, Bağdat Köşkü Koleksiyonu, No: 342'de,^{13,23} İstanbul Üniversitesi, Çapa Tıp Tarihi, No: 1855'de ve Talat, Tıp-Türki, No: 10'da nüshaları bulunmaktadır.²³

Türk tıp tarihi literatüründe *el-Kânûn fi't-tıbb*'ın birinci kitabında yer alan çocuk sağlığı ve hastalıkları üzerine yapılmış çeşitli incelemeler bulunmakla birlikte,²⁴⁻²⁸ adı geçen konularda Tokatlı Mustafa Efendi'nin Türkçe çeviriye yaptığı katkıları değerlendiren bir inceleme ile karşılaşmamıştır. Bu nedenle adı geçen Türkçe çevirinin incelenerek, çocuk sağlığı ve hastalıkları ile ilgili bölümlerde, Tokatlı Mustafa Efendi tarafından çeviriye eklenen kısımların saptanması, değerlendirilmesi ve sunulması bu çalışmanın amacını oluşturmaktadır.

Materyal ve Metot

Tahbîzü'l-mathûn'un İstanbul Ragıp Paşa Kütüphanesi, 1335 Numarada bulunan ve Tokatlı Mustafa Efendi eliyle yazılan nüshasının Ankara Milli Kütüphane, Mf 1994 A 1451'de bulunan mikrofilm¹⁸ ile İstanbul Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Hamidiye Koleksiyonu, No: 1015'de bulunan nüshasının Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı Kütüphanesi'ne Prof. Dr. Feridun Nafiz Uzluk tarafından kazandırılan siyah-beyaz fotoğraf baskıları²⁹ incelenmiştir. Yazarın eliyle kaleme aldığı nüsha esas alınarak, iki nüsha karşılaştırılmış, çocuk sağlığı ve hastalıkları ile ilgili bölümlerde Tokatlı Mustafa Efendi'nin katkıları belirlenerek, bu kısımların çağdaş Türkçe abeceye çevriyazısı yapılmış (Ek-1) ve bu bölümler aynı zamanda çağdaş Türkçeye de çevrilerek metin içerisinde sunulmuştur. Metinler çağdaş Türkçeye çevrilirken, çevirmenin metinde çeviri yaparken sıklıkla yüklemelerde, az olarak da cümle içerisinde bazı kelimelerde kullandığı bir kavramın hem Arapça ve hem de Türkçe karşılıklarından Türkçe olanları alınmıştır. Cümle içinde [,] ve

cümle aralarında [...] amaçlı olarak kullanıldığı düşünülen “ve”ler yerine, noktalama işaretleri kullanılmıştır. Adı geçen ilaç isimlerinin Türkçe karşılıkları saptanarak,³⁰⁻³³ çağdaş Türkçe metinde kullanılmıştır.

El-Kânûn fi't-Tıbb'ın, çocuk sağlığı ve hastalıkları ile ilgili bölümlerinin de içerisinde yer aldığı birinci kitabının çağdaş Türkçe çevirisinin bulunması¹ ve yine İngilizce çevirilerinin de varlığı^{2,3} nedeniyle, bu çalışmada yalnızca çalışmanın konusunu oluşturan bölümlerde Tokatlı Mustafa Efendi'nin yaptığı katkıların sunulması amaçlanmıştır.

Bulgular

Tokatlı Mustafa Efendi'nin Türkçe çevirisinde çocuk sağlığı ve hastalıkları ile ilgili bölüm *Kânûn*'da olduğu gibi dört alt başlıktan oluşmaktadır. Çevirinin Türkçe olmasına karşın, başlıkların dönemin geleneğine uyarak Arapça olarak verildiği görülmektedir.^{18,29}

Et-ta'limu el-evvelu mine't-terbiyeti teştemilu 'alâ erba'ati fuşûlin [Terbiyeden birinci ders dört bölümü kapsar].

El-faşlu el-evvelu fi tedbiri'l-mevlûdi kemâ yuvledu ilâ an yanhağa [Birinci bölüm. Doğumundan ayaklanana kadar süb çocuğunun tedbiri üzerine].

El-faşlu eş-şânî fi tedbiri'r-riğâ'i ve'n-nakli [İkinci bölüm. Emzirme ve taşıma tedbiri üzerine].

El-faşlu eş-şâlişu fi'l-emrâdi'lletî te'arrağa li's-şibyâni ve ilâcâtihim [Üçüncü bölüm. Çocukların başına gelen hastalıklar ve onların tedavileri üzerine].

El-faşlu er-râbi'u fi tedbiri'l-etfâli izâ intikâlu ilâ sinni's-şibâ [Dördüncü bölüm. Çocukluk yaşına gelen küçüklerin tedbiri üzerine].

Tokatlı Mustafa Efendi adı geçen bölümlerde açıklama yapılmasına gerekli gördüğü bazı yerlerde genellikle “Allâme dir ki” şeklinde giriş yaparak, yaptığı alıntılarla çeviriye katkılarda bulunmakta ve bu katkıları “intihâ-i kelâm-ı Allâme” ya da “intihâ” şeklinde sonlandırmaktadır.

Yenidoğan ve süt çocuğu için yapılması gerekenlerin anlatıldığı ilk bölümde, göbeğinin kesilmesi ve bakımının yapılmasından sonra, yenidoğanın bedeninin tuzlu su ile yapılan bakımının anlatıldığı kısımda, Tokatlı Mustafa Efendi'nin bu konudaki ilk eklemeyi yaptığı görülmektedir (Şekil 2). Tokatlı Mustafa Efendi önce *Kânûn* nüshaları arasındaki bir farktan söz etmekte ve sonra “Allâme der ki” diyerek

eklediği kısımda, hem bu farklılığa bir açıklama getirmekte, hem de yapılacak bu bakımın erkek ve kız bebekler açısından şartlarını bildirmektedir:

“Bazı Kânûn nüshalarında az tuza karşılık ince tuz olmuştur. Allâme der ki: İki nüshanın da doğru yanı vardır ve tuzlu su ile o yenidoğanı tuzlamanın kuralı budur ki o tarz ile tuzlandığı için yenidoğanın dış derisi ve bedeninin dışı sertleşip pekişir ve cildi yani derisi güçlü olur. Allâme der ki: Eğer yenidoğan erkek olursa, bildirilen su ile fazla tuzlanır, çünkü erkeğin dış derisinin güçlü olması gerekir. Ama yenidoğan dişi olursa, o su ile tuzlama erkekten az olur, çünkü dişilerden yumuşak olması istenir. Onlara sertliğin gereği olmaz ve yenidoğanı bu tarz üzerine tuzladıktan sonra, kundağa bağlamak gereklidir, ta ki o tuz etki edip, amaç ortaya çıksın. O tuz içerisinde bekleme süresinin bir gün ve bir gece olması takdir edildi. Allâme'nin sözünün sonu.”^{18,29}

Bu bölümde yer alan ikinci ek ise kısa olup, bebeğin yıkanması sırasında nasıl tutulacağına ilişkin bölümde bulunmaktadır:

“Allâme der ki: Yenidoğanı bu şekilde almakla, yıkama anında kulağına su girmekten, yenidoğan güvenli olur.”^{18,29}

Emzirme ile ilgili olan ikinci bölümde yer alan ilk ek, yine Allâme'den yapılan oldukça uzun bir alıntı olup, süte zararlı ve yararlı yiyecekler, sütannenin uyku düzeni, sütannenin egzersiz yapmasının önemi ve zamanı hakkındadır:

“Allâme fazlasını bildirip, der ki: Süte zararlı yeşilliklerden olur kuşkonmaz ve maydanoz ve dahi süte yararlı olur kaya balığı, bir senelik olan koyun ve keçi etleri, semiz tavuk, bildircin ve piliç ki bağırmaya başlamış olsun. Bu etlerin suları ve çorbası pişmişlerinden ve kebabından daha yararlı olur. Yarı pişmiş yumurtanın sarısı ve yumurta sarısı gibi hoş gıdalar sütannelere çok yararlı olur ve şalgam da övülmeye değer gıda olur. Meyvelerde yararlı olan yumuşak elma, ayva, tatlı nar, üzüm, incir, olgun muz ve fıstık olur. O sütanneye her sabah kalbi kuvvetlendiren ve ferahlatan kuzukulağı şarabı, nilüfer şarabı, yalnız ayvadan yapılmış şerbeti, sığırdili suyu, nilüfer suyu, söğüt suyu benzeri ferahlatıcı sular içirsinler ya da sabahleyin bildirilen sular ile beyaz şeker içirsinler. O sütannenin uykusu yediği yemek midenin ağzından mideye ulaşması ve inmesinden sonra olsun. O sütanne ilk olarak sağ tarafına yatsın ve sonra soluna yatıp, sonra yine sağ tarafına yatsın. Döşegine dokununca yumuşak olsun. O sütannenin giydiği giyecekler, yaz günlerinde ince ve parlak, düz ve

parlak olsun, ya keten ya da ipek olsun. Kış günlerinde sütannenin giyecekleri pamuktan yapılmış ve tiftik yünden yapılmış giyecekler ve samur benzeri kürkler olsun. O sütannenin mizacına uygun meskende o sütanne oturtulsun. Meskenlerin daha iyileri bildirilip, açıklandı. Ama sütannenin uykusunun ve uyanık olmasının bildirilme zamanı budur ki sütannenin gecenin başlangıcında ve sonunda uyanık olması gerekir. Gecenin başlangıcında uyanık olması ile akşam yediği yemek mide ağzından mide dibine iner. Gecenin sonunda uyanık olmasıyla, uykuda toplanıp biriken fazlalar dışkılama benzeri şeylerle giderilir. Gecenin ortasında uyur ve o uykuyu ile yemeğin sindirimi ve hoş bir tat olur. O sütanneye egzersiz yapıp, hareket etmesi emredilir. Gündüzün başlangıcında ve sonunda hareket eder ve o hareket ile bedeninde toplanan fazla giderilip, ayrılır. O egzersizden sonra yıkanır. Gündüzün ortalarında sakın olur, egzersiz için hareket etmez. Bu bildirilenlerin hepsine uyduktan sonra, gerekli olur ki sütanne hazımsızlıktan, dolgunluktan ve bir defa yenmiş olan yemek sindirilmeden önce yemek yemekten sakınsın. Öfke, keder, tasa, bağırmadan ve adet söktürücü nesnelere, ekşi, tuzlu, buruk olan nesnelere yemekten sakınsın. Buraya gelince, hepsi Allâme'nin fazlalarıdır.”^{18,29}

Tokatlı Mustafa Efendi ikinci bölümde, sütün muayenesinin anlatıldığı bölümden hemen sonra, İbn Sînâ'nın Kânûn'daki sözlerini özet olarak kabul ederek, Allâme'den yaptığı alıntılarla bu konuyu ayrıntılı olarak açıklamaktadır. Eklenen bu kısımda bebeği emzirecek olan sütannenin gebelik süresi ile sütün niteliğinin bağlantısı, sütün kokusunun düzeltilmesi, sütannenin beslenmesinde sütün niteliğini düzeltecek ve sütün niteliğini bozacak gıdalardan bahsedilmektedir:

“Allâme o özeti açıklayıp, der ki: Tırnak üzerinde inci tanesi gibi duran ve bekleyen sütün duruşu sıkı ve akıntısı kuvvetli olmayıp, o sütte yapışkanlık da olmaz ise, o sütün kıvamı incelik ve yoğunlukta orta halli olur. Eğer o sütün duruşu kuvvetli olup, yapışkanlığı da olur ise, o sütün kıvamının yoğunluğu üstün olur. Sütün inceliği, yoğunluğu ve orta halli oluşu ikinci yolla bilinir. O ikinci yol budur ki o süt bir şişe içine konulup, içine bir miktar saf mür katılıp, parmak ile o süt karıştırılır. Bu işle, sütte olan peynirlik, sıvıdan ayrılır. Eğer peynirliği olan kısımlar, sulu kısımlardan çok olur ise, o süt yoğun olur. Eğer suyu çok olur ise, o sütün kıvamı ince olur. Eğer iki kısım eşit olur ise, o süt orta kıvamlı olur ve övülmeye değer olan süt, peynirliği, sululuğuna eşit olup, kıvamı orta olan süt olur. Allâme sütün

kıvamını denemede üçüncü bir yol bildirip, der ki: Denenmek istenen süt şişe içine damlatılıp, bir gün ve bir gece o süt şişe içinde bırakılır ve o bırakışla o sütün peynirliği, sıvılığından ayrılır. Eğer peynirliği olan kısımlar, sulu kısımlardan daha çok olur ise, o sütün kıvamı yoğun ve kalın olur; eğer az olup, sululuk çok olursa, o sütün kıvamı ince olur. Eğer o iki kısım eşit olur ise, o sütün kıvamı orta ve övülmeye değer olur. Yine Allâme der ki: Kânûn'un sahibi önceden sayıp, özet olarak emzirmenin şartları yönlerinde saydığı nesnelere üç adedini terk edip, burada etraflı olarak bildirmedi. Bize gerekli oldu ki o yönlerden olan şartları da bildiririz. O yönlerden ilki emzirenin gebeliğinin süresidir. Gerekli olur ki emzirenin ve sütannenin sütüne neden olan gebeliğin süresi, doğal süre olsun. Emziren o gebeliği, doğal süresi olan dokuz aya erdiğinde doğurmuş olsun. Dokuz aydan öncesinde ve fazlasında doğum yapmış olursa, o doğum sütün bozukluğunu gösterir. Yine doğum yapmak, ceninin düşmesi yoluyla olmasın ve o emzirenin cenin düşürmek âdeti de olmasın. Cenin düşürmek âdeti olan kadın, birleşme nedeniyle bir kez cenini düşürse ve doğal zaman olan dokuz ayda doğursa, o hatunu ceninini düşürmediği defada sütanne edinmek uygun olmaz, çünkü cenin düşürmek âdeti olması sütünün bozukluğunu gösterir. O bir defada doğal zamanda ceninini doğurmasıyla, sütün iyiliğe döndüğüne delil gösterilmez. Terk edilen yönlerin şartlarının ikincisi o sütannenin doğum zamanı ile sütanesi olduğu süt çocuğunu emzirdiği zamanın arasında olan süredir. O sürenin bir buçuk ay ya da iki ay olması uygun olur yani o kadın sütanne edinilir ki o kadının sütüne neden olan doğumunu yapalı bir buçuk ay ya da iki ay geçmiş olsun. Henüz doğurup, bildirilen süre geçmeyen ya da bildirilen süreden çok zaman geçen kadın sütanne edinilmez, sütünde bozukluk olduğu sebebiyle. Adı geçen şartların bırakılmış yönlerinin üçüncüsü, sütannenin çocuğunun cinsi olur. Uygun olur ki sütannenin sütüne neden olan çocuk erkek olsun ya da o sütannenin erkek doğurmak âdeti olsun. O süte neden olan çocuğu dişi olsa, ama önceden doğurdukları erkek olup, erkek doğurmak âdeti olsa, o sütannenin dişi doğurduğu çocuk sebebiyle olan sütünde bozukluk olmaz. Allâme'nin sözünün sonu.”^{18,29}

Kânûn'da yer alan sütün yoğun ve kokusunun kötü olduğu durumda sütün bir kâseye sağılarak bir süre açık havaya bırakılması önerisinden sonra, Tokatlı Mustafa Efendi tarafından, Allâme'den bir alıntı yapılarak, sütün kokusunu iyileştirecek tedbirlerin çeviriye eklendiği görülmektedir:

“Allâme der ki: İçirmede bu tedbir miktarı ile

yetinilmez, belki uygun olur ki o sütannenin sütünü hoş edici gıda ile o sütanne beslenir ve onun gıdasına tarçın ve sakız katılır. Yine Allâme der ki: O sütanneye sığırdili suyu, nilüfer suyu, gül suyu ve söğüt suyu benzeri ferahlatıcı sular ile karıştırılmış fesleğen şarabı bazı zamanlarda içirilir ve onun miktarı ve tadı ve kullanma zamanı gözetilir. Bazı zamanda o suya az olarak safran da katılır ise sütü temizleyip, ferahlatmakta daha olgun ve daha iyi olur. O sütanne kötü kokusu olan soğan ve sarımsak ve turp gibi gıdalar yemekten men edilir. Bu tedbirler ile o sütün kokusu geçmezse, o sütannenin gıdası bu şekilde düzeltilip, o sütanneye bedeninde olan pis kokulu maddeleri çıkaran ilaçlar verilir ve o ilaçların verildiği günde, o süt çocuğunu emzirmekten o sütanne men edilir. Allâme'nin sözünün sonu."^{18,29}

Bebegin emzirilmesi ile ilgili olan ikinci bölümde az olan sütün arttırılması için yapılacaklar anlatılırken, koyun ve keçi memelerinden alınmış çiğ sütün yararlı olduğu bilgisi verildikten sonra, Tokatlı Mustafa Efendi bu memelerin nasıl alınacağı ve kullanılacağı hakkında bir açıklama vermektedir. Hemen arkasından Kânûn'da da yer alan urada böceği ya da solucan kurusunun arpa suyu ile kullanılması önerisinden sonra, urada böceğinin ne olduğu ile ilgili olarak bir açıklama yapılmakta ve Kur'an-ı Kerim'e de bir atıfta bulunmaktadır:

"Ve memeyi almanın yolu budur ki o memeler sütüyle birlikte hayvandan alınır ve cildi soyulur ve sütü çıkıp dağılmasın diye memenin yolu bağlanır ve tencereye konulur, gerek yalnız ve gerek bildirilen nesnelere ile ya da başkası ile pişirilir. Yine Allâme'nin açıklamasında ve yine sütün çoğaltılmasında denenmiştir ki urada dedikleri böcekten ya da kurutulmuş solucan böceğinden bir dirhem alınır ve arpa suyu ile bir kaç gün arda ardına kullanılır ve bunun son yararı çok olur. Solucan dedikleri böcek herkesçe bilinir, Arapça ona harâtîn derler. Ama urada rânın üstünü ile bir çeşit küçük böcektir ki kendi beyaz ve başı sarı olur ve ağaçları yer. Nazm-ı celilde "Felemmâ kağayna 'aleyhi'l-mevt mā dellehum 'alā mevtihi illā dābbetu'l-arđi te'kulu minse'etehu"² âyet-i kerimesinde adı geçen "dabbetu'l-arđ"dan amaç bu böcektir demişlerdir ve rânın üstünü ile dabbetu'l-arada dahi okunmuştur."^{18,29}

Kânûn'da yer alan ve sütü arttıran ilaçlar arasında sayılan nârdîn yağı tortusunun memelerin altına yakı olarak kullanılması önerisinden

sonra, Tokatlı Mustafa Efendi, Allâme'nin İbn Baytâr'a atfederek nârdîn hakkında verdiği bir açıklamayı metne eklemiştir:

"Allâme İbn Baytâr'a dayandırıp, der ki: Nârdîn Yunanca kelimedir ve nârdîn yalnız bildirilirse, ancak amaç hint sümbülü olur. Ama bağlanmış olarak, nârdîn-i kalîti diye bildirilse, sünbül-i aklîti yani sünbül-i rûmî amaçlanır ve nârdîn bağlanmış olarak diğer ilaçlara da söylenir, ama bu yerde yalnız bildirildiğinden, amaç hint sümbülü olur. Son."^{18,29}

Aynı yerde, Kânûn'da yer alan ve sütü arttırdığı öne sürülen bazı ilaçlar sunulduktan sonra, Mesihî'nin bu ilaçların geçerli ve doğru olmadığı konusundaki açıklamasını içeren bir alıntıyı metne eklemiştir:

"Mesihî der ki: Bu terkipleri Şeyh-i re'is özellikle sütü çoğaltmak üzere bildirdi, ama bunlardan biri beni şaşırtmaz, yani benim yanımda birisi dahi makbul ve doğru değildir. Son."^{18,29}

Üçüncü bölüm çocukta görülen hastalıklar ve tedavileri üzerine olup, Tokatlı Mustafa Efendi bu bölümde ilk eklemeyi ağızda görülen aftlar konusunda yapmakta ve Kânûn'da yazılı olan ve ilaç olarak kullanılan köklerin ne olduğu açıklanmadığından ve Allâme de bir açıklama yapmadığından, İläkî'den alıntı yaparak köklerin cinsini bildirmektedir:

"Ve bu terkipte yazılmış olan köklerin Kânûn'un bütün yazmalarında ne çeşit kökler olduğu bildirilmemiştir. Allâme de açıklamamıştır. Ama bu terkip olduğu gibi İläkî'nin metninde bildirilmiştir ve boya kökleri ile kayıtlı köklerdir. Boya kökleri, zerdeçöptür."^{18,29}

Bu bölümde yer alan eklerin en uzunlarından birisi hidrosefali hakkındadır. Kânûn'da bir cümle ile bu hastalığın daha sonra anlatılacağı yazılıyken, Tokatlı Mustafa Efendi Allâme'den yaptığı alıntıyı bu bölüme eklemiştir:

"Ve çocuklara gelen hastalıkların ön üçüncüsü çocukların başına gelen su ve sıvılardır. Onun tedavisini biz baş hastalıklarında bildirdik. Allâme der ki: O hastalık su ile ilgili bir şıştır ki bazı kez kafatasının içerisinde sert zar [dura mater] ile kelle kemiğinin arasında olur ya da kafatası ile ince zarın [pia mater] arasında olur ve bazı kez de kafatasının dışında kafatası ile deri arasında olur. Bu şişin çocuklarda olması çok olur ve bazı kez büyüklükte de olur. Çocuklarda olan ebe kusurundan, çok sıkışmasından, düşme ve darbeden olur. Hıtlar sebebiyle de olur. Kafatasının içerisinde olan sulu şişte kafatası içerisinde ağırlık hissedilir. Gözü yummak zorlukla olur. Gözünden yaş çok akar, özellikle ki

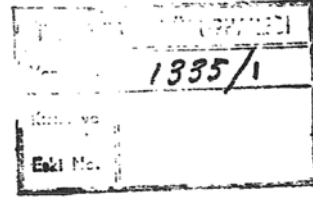
² "Süleyman'ın ölümüne hükmettiğimiz zaman, onun öldüğünü, ancak değneğini yiyen bir ağaç kurdu gösterdi." Kur'an-ı Kerim 34: 14'den.³⁴

gözün hareketi zamanında gözyaşlarının akması çok olur. Bu hastalığın iki çeşidinde de başta şiddetli ağrılık hissedilir ve uzun uykusuzluk gelir. Başa basıldığında şiddetli ağrı olur. Bu hastalığın tedavisi: O hastanın başı tıraş edilir ve bu natûl ile başı yıkanır. O natûl budur: Papatya, koçboynuzu bitkisi, iyi şap su ile kaynatılıp, suyu başına dökülür. Sonra, aşağıda bildirilen ilaçlar dövülüp, alınıp ve bir miktar safran ve boraks karıştırıldıktan sonra, beyin üzerine konulur. Eğer bu tedavi ile ortadan kalkmaz ise başın cildi enine kesi ile yarılar ve suyun hepsi dışarı çıkarılır, ama bir defada suyun hepsi dışarı çıkarılmaz, belki azar azar dışarı çıkarılarak, birkaç defada tamamlanır. Bazıları derler ki o cildin kesisi haç gibi kesişen şekilde olur. Sıvı tam olarak çıktıktan sonra, o kesinin üzerine eti besleyici olan merhem konulur. Eğer o sıvı başta olan damarların dışarısında olmayıp, damarların içerisinde olur ise, o kesinin yararı olmaz, belki çözücü olan natûllara meşgul olunur, tekrar tekrar kullanılır. Hamama ve gıdaları iyileştirmeye devam edilir. Allâme'nin sözünün sonu. Bu şekilde kafatasında sulu şiş olanların bazı kez gözleri şişer ve o gözün şişmesi olarak adlandırılır. O gözün üzerine topalak süt ile karıştırılıp, sürülür. Allâme der ki bu merhemden çok yarar olur: Yumurta sarısı ile gül yağı karıştırılıp, sürülmek ve papatya suyu ve pişmiş ve yabani reyhan suyu ile. Sonra o göz yıkanır. Bazı kez çok ağlamak ile onların gözünde beyaz ortaya çıkar ve it üzümü özsuyuyla tedavi edilirler.”^{18,29}

Çocuklarda görülen ateşler konusunda kullanılacak ilaçların, sütanneye mi yoksa süt çocuğuna mı verileceği konusuna bir açıklık getirmeye çalışmıştır. Kânûn'da, bildirilen ilaçlarla sütanneye tedbir alınması yönünde bilgi varken, İlâkî'nin buna karşı çıktığını, Allâme'nin ise adı geçen ilaçların çocuğa zararlı olacağı bilgisini içeren alıntılarını metne eklemiştir:

“Kânûn'un görünen cümledeki bu nesnelere tıfıla içirilmesi gerekir, hatta İlâkî görünen söze saldırıp, çocuğa içirilir diye metninde bildirir. Ama Allâme süt çocuğuna bu ilaçları içirmede iki nedenle tıbben kötülük vardır diye açık cümle sarf edip, bu ilaçlar sütanneye içirilir diye hüküm verir. İki nedenin ilki süt emen çocuğa ekşiler yedirmek zararlıdır, çünkü ekşi, süt emen çocuğun midesinde olan sütün peynirliğini ortaya çıkarır ve zehirliliğe dönüştürür. İkinci neden, tabiatı zayıf olup, üstün gelen niteliği olan nesnelere kullanılmaktan aciz olması sebebiyle, kâfurun üstün gelen niteliği süt emen çocuğu zarara sokar.”^{18,29}

Fıtık konusunun işlendiği bölümde, fıtık üzerine konacak olan sıkılık verici ilaçlardan sonra Tokatlı Mustafa Efendi, Allâme'nin Mesîhî'den

ترجمة قانون ابن سينا

ل
30/1

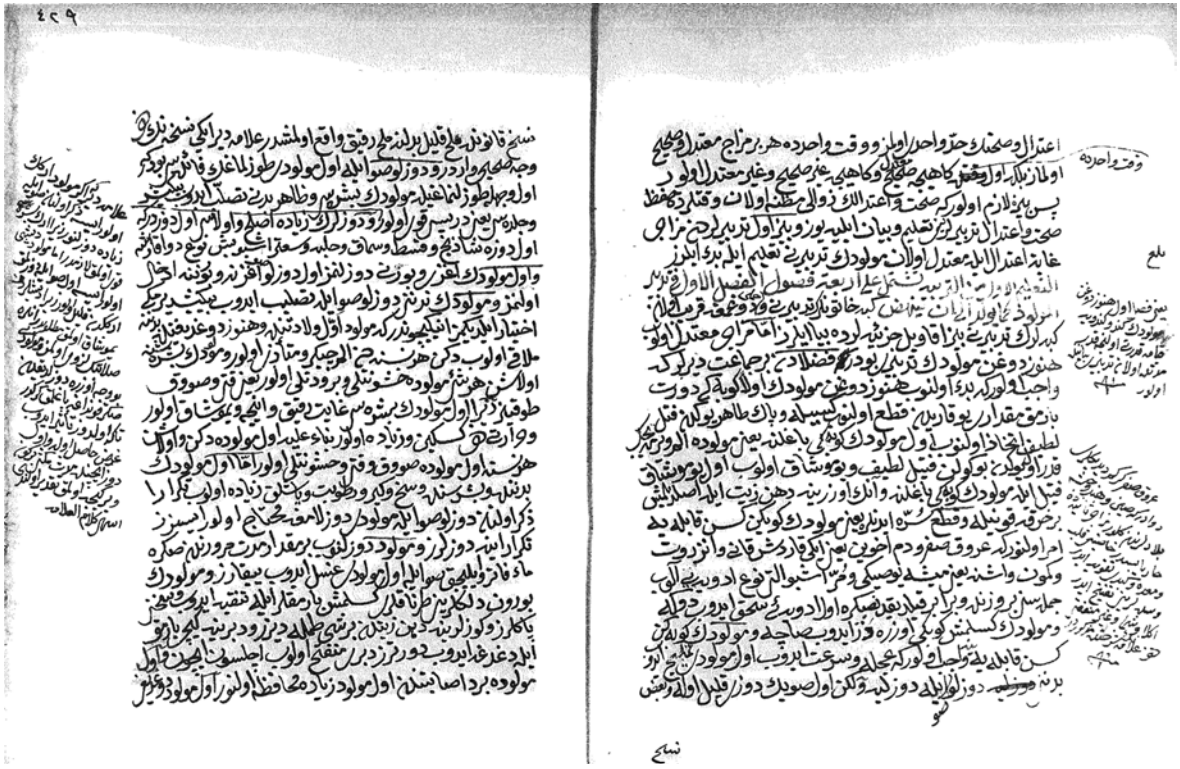
قد وقف مترجم هذا الكتاب المسمى بتجريد المطح
حسبة لله الملك الكريم وطلب المصنفات ربه الرحيم
نورادى مصطفى امدى راجد
رحمته
امين

Şekil 1. İstanbul, Ragıp Paşa Kütüphanesi, 1335 numarada kayıtlı olan ve Tokatlı Mustafa Efendi'nin kendi eliyle yazdığı *Tahbüzü'l-mathûn* nüshasının ilk sayfasında kütüphane kaydından hemen sonra “Terceme-i Kânûn-ı İbn Sînâ” yazmakta, sondan sonra da şu satırlar okunmaktadır: “kad vaqafa mutercimun hâze'l-kitâbu'l-musemmâ bi-tahbüzü'l-mathûni hasbeten-lillahi el-melik el-kerîm ve talabe'l-merdâte rabbihi'r-raḥîm Tokâdî Muştafâ Efendi bin Aḥmed bin Ḥasan 'ammere lehum âmîn [Hasan oğlu Ahmed oğlu Tokatlı Mustafa Efendi, Allah ona ömür versin, Rahîm olan Rabbi'nin rızasını talep eden mütercim, Tahbüzü'l-mathûn adıyla bilinen bu kitabı cömert ve mülk sahibi Allah'ın sevabı için vakfetti, âmîn.]” [İbn Sînâ. Tahbüzü'l-mathûn fî tercemeti Kânûn (Çeviren: Tokâdî Muştafâ Efendi bin Ahmed bin Hasan), 1-6. Cüz. İstanbul: Koca Ragıp Paşa Kütüphanesi, No: 1335/1-6, varak no: 1a (Ankara Milli Kütüphane Mf 1994 A 1451'de bulunan mikrofilm)].

olarak bildirdiği sıkılık veren ilaçları çevirisine ismen eklemiştir:

“Allâme Mesîhî'ye dayandırarak, bütün sıkılık veren ilaçları nakleder ve sayar, her birinin doğalarını, kısımlarını, niteliklerini ve etkilerini ayrıntılı açıklar ve bildirir. Biz isimlerini bildirmekle yetinelim. O

Şekil 2. Rağıp Paşa Kütüphanesi, 1335 numarada kayıtlı *Tahbizü'l-mathûn*'da çocuk hastalıkları ile ilgili bölümün başlangıç sayfaları. Tokatlı Mustafa Efendi'nin "Allâme der ki" diyerek yaptığı eklerin ilki 429a numaralı yaprağın hemen başında ve derkenarda görülmektedir [İbn Sînâ. *Tahbizü'l-mathûn fî tercemeti Kânûn* (Çeviren: Tokadı Mustafa Efendi bin Ahmed bin Hasan), 1-6. Cüz. İstanbul: Koca Rağıp Paşa Kütüphanesi, No: 1335/1-6, varak no: 428b-429a (Ankara Milli Kütüphane Mf 1994 A 1451'de bulunan mikrofilm)].

ilaçlar bunlardır: Bal, demirhindi, şap, safran, doğal sodyum bikarbonat, topalak, güveyiotu, tuz, mercimek, mür, ebuçehil karpuzu tohumu, kara ardıcı, kabak, hıyar, it üzümü, semizotu, gül yağı, sirke, şarap, yumurta sarısı, papatya, yabancı reyhan, ekşi nar, kâfur, balmumu, gül, mersin, sakız ağacı, ulgın ağacı, üstübeç, bataklık sazı, acı bakla, servi kabukları, servi cevizi, sabır, akasyadır."^{18,29}

Kusma konusunda *Kânûn*'da yer alan ve çocuğa verilecek olan ilaçlardan sonra, Allâme'den yaptığı alıntıyla sütanneye içirilecek şerbetleri çeviride bildirmektedir:

"Allâme der ki: Naneli nar şerbeti, naneli koruk şerbeti ve demirhindi. İşte bu şerbetler sütanneye içirilir. Eğer süt çocuğunun tabiatı bağımlı olup, uyumlu değil ise, yalnız demirhindi içirilmez. Bu içecekler süt çocuğunun anasının sütüyle karıştırılıp, süt çocuğuna yalattılır. Geri kalan ilaçlar da Allâme'nin Şerh'inde bildirilmiştir. Son."^{18,29}

Tokatlı Mustafa Efendi mide zayıflığı konusunda *Kânûn*'da geçen ilaçlar arasında yer alan meysûsenin nasıl yapılacağı ve kullanılacağı

ile ilgili oldukça ayrıntılı bir açıklamayı metne eklemiştir:

"Meysûsen Fars dilinde zambak şarabı demektir. O şarabın niteliği budur: Mavi zambaktan dört çiçek alınıp, gerisi koparılır. O zambakta olan sarılıktan, çiçekler temizlenir ve o çiçeğin yaprakları bir bez üzerine serilir. Kıst otu, karanfil ve kazayağı otu her birinden ikişer okka, inderani tuz ve aselbent sakızı her birinden üç okka, hamama otu, iyi sümbül, sakızın her birinden birer okka, pelesenk ağacı dört okka. İşte bu parçalar alınıp, dövülerek yumuşatılır ve camdan bir kap içine konulur, o şekilde ki önce zambak yaprağı döşenir, üzerine ilaçlar saçılır ve döşenir. Sonra yine yaprak döşenir. Sonra yine ilaçlar serilir ve bu sıralama üzerine şişeye konulduktan sonra, o ilaçlar bir gün ve bir gece olduğu gibi bırakılır. Sonra üzerine on altı ratl müselle dökülür ve yarım okka yani beş dirhem safran ve iki miskal sük alınıp, bir miktar müselle ile çözülüp, ilaçların üzerine bu eriyik ve dört okka sıvı karagünlük ve bir okka pelesenk yağı konulur ve o cam kabın ağzı açık bırakılır. Bir miktar zaman geçtikten sonra o cam kabın ağzına bir temiz kâğıt konulup, kâğıdın üzerine keten bezi

konulur ve sıcak çamur arpa unu ile macun yapılıp, o macun ile o cam kap sıvanır ve kuzey yönünde, güneş ışını olmayan gölgeli bir yere konulup, altı ay bırakılır. Altı ay geçtikten sonra kullanılır, o şekilde ki gül suyu ile ve mersin suyu ile o şarap çözülür ve çocuğun midesine sürülür ve yarım dirhem miktarı da çocuğa yalattılır. Geri kalan açıklama Allâme'de bildirilmiştir. Son."^{18,29}

Bir başka alıntı ise rîhu's-sıbyân adı verilen hastalığın çevirisi sırasında verilmiştir. Tokatlı Mustafa Efendi tabipler arasında bu hastalığın ne olduğu konusunda ayrılık olduğunu bildirmekte, hastalık hakkındaki farklı görüşleri açıklayarak, İbn Cemî'nin *Tentîh-i Kânûn* adlı eserinden de bir alıntı yapmaktadır. Bu açıklamalardan sonra, "Şeyh-i re'îs der ki" diye başlayarak *Kânûn*'un çevirisine devam etmektedir:

"Çocuklara gelen hastalıkların yirmi dördüncüsü o hastalıktır ki ona rîhu's-sıbyân derler. Tabipler bunun yorumunda anlaşmazlığa düştüler. Bazıları derler ki: Rîhu's-sıbyân bir kaba yeldir ki başın içerisinde ortaya çıkıp, uzatır yani başın içerisinde olan zarları gerer ve baş kemiklerinin eklerini açar. Tentîh-i Kânûn'da İbn Cemî' rîhu's-sıbyânı yorumlayıp, der ki: Rîhu's-sıbyân çocuğun başının büyük olmasıdır, o şekil ile ki yivler açılır ve başta olan yel ve nemler toplanıp, baş büyük olur. Bazıları dediler ki: Rîhu's-sıbyân sara çeşitlerinden bir çeşit saradır. Saranın o çeşidi çocuklara geldiğinde, özellikle çocukta olana ummu's-sıbyân [infantil konvülsiyon] adı verilir ve bazıları ona kuzahu's-sıbyân adını da verirler. O çeşit sara isabetinde çenesi bükülür ve gözleri müşahassa olur, yani bir yere bakmaya başlayıp, ondan ayırmaz."^{18,29}

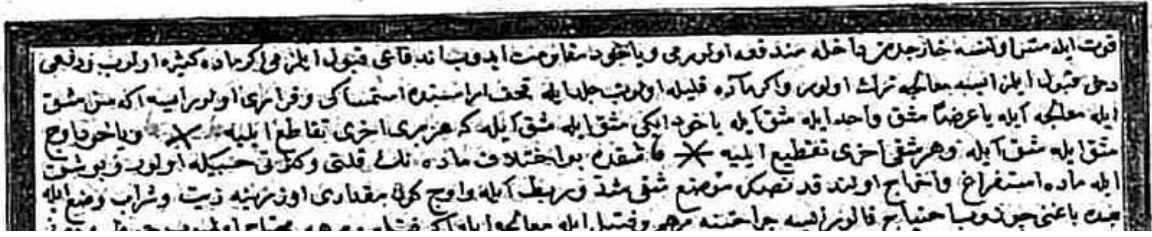
Tartışma

Tokatlı Mustafa Efendi'nin *Kânûn*'un Türkçe çevirisini yaparken çocuk hastalıkları ile ilgili bölümlerinde *el-Kânûn fî't-Tıbb*'ı şerh etmiş olan hekimlerin eserlerinden yararlandığı fark edilmektedir. Bu hekimlerden ilki, Allâme olarak da tanınan Kutbü'd-dîn Mahmûd ibn Mes'ûd eş-Şîrâzî'dir (1236-1311).²¹ Şîrâzî'nin tıp üzerine yazdığı en önemli eseri *Kânûn*'un tıbbın ilkeleri ile ilgili olan birinci kitabı olan *Külliyât* için yazdığı *Nüzhetü'l-hükemâ ve ravzatü'l-etıbbâ'* adlı şerhi olup, Ahmed Han'ın veziri Sa'ddedîn Muhammed'e ithaf ettiği için bu şerh *Tuhfetü's-Sa'diyye* adıyla da anılmaktadır.^{35,36} Şîrâzî bu şerhi 674/[1275/76] yılında tamamlamıştır.²¹ Tokatlı Mustafa Efendi'nin çevirisinde İlâkî adıyla andığı bir diğer *Kânûn* yorumcusu ise, Kâtip Çelebi'den Şeyh'in [İbn Sînâ] öğrencisi olduğunu ve eserini özetlediğini öğrendiğimiz,²¹

Şerefü'd-dîn Ebû Abdullâh Muhammed ibn Yûsuf el-Îlâkî'dir (428/1037'de hayatta).³⁷ *Muhtasarü Külliyâti'l-Kânûn* adlı eseri *el-Fusûlu'l-Îlâkiyyeti* olarak da bilinmektedir.³⁷ Sultan Salâhü'd-dîn'in hizmetinde bulunmuş Mısırlı Yahudi bir hekim olan ve *Tasrihü'l-meknûn fî tenkîhi'l-Kânûn* adlı *Kânûn* üzerine yazılmış bir şerhi bulunan Ebû'l-Mekârim (ya da Ebû'l-'Aşâ'ir) Hibetullah b. Zeyn (al-Dîn) b. Hasan b. İfrâ'im b. Ya'kûb b. İsmâ'il ya da İbn Cemî' (ö. 1198), Tokatlı Mustafa Efendi'nin çeviri sırasında andığı ve yararlandığı bir başka *Kânûn* şarihidir.³⁸ Sarton³⁹ bu şerhin *Kânûn*'un beşinci kitabı üzerine olduğunu bildirmektedir. Mesîhî adıyla anılan hekim ise İbnü'l-Kuffî olarak bilinen ve *Kânûn* için bir şerh de yazan Emînü'd-devle Ebü'l-Ferec Ya'kub ibn İshâk el-Kerekî el-Mesîhî^{21,35} (1232/33-1286) olabilir. Sarton,³⁵ *Kânûn* üzerine yazılmış olan ve Kâtip Çelebi tarafından altı cilt olduğu bildirilen²¹ bu şerhin kayıp olduğu bilgisini vermektedir.

Kânûn'un Türkçe çevirisi ile ilgili olarak yapılan bir yorumda, XI. yüzyıla ait bir eser olmasına karşın, Türkçe çevirisinin XVIII. yüzyılda yapılması nedeniyle, Tokatlı Mustafa Efendi'nin *Kânûn* çevirisini yaparken, kendi döneminin bilgilerini metne ekleme gereksinimi hissettiği, bazı durumlarda da gereksiz gördüğü bilgileri metinden çıkardığı, örneğin ikinci cildin çevirisi sırasında, basit ilaçlarla ilgili bilgi verirken İbn Sînâ'nın verdiği açıklamaları bırakarak, yerlerine drogların kendi devrindeki kullanımlarını eklediği yönünde bir açıklama sunulmaktadır.¹⁶ Tokatlı Mustafa Efendi'nin *Kânûn* çevirisi sırasında, metne ekleme yaparken hem sıklıkla atıfta bulunduğu Allâme Şîrâzî'nin, hem de metinde adı geçen diğer *Kânûn* şarihlerinin yaşadığı zaman dilimleri göz önüne alındığında, bu çalışmanın içeriğini oluşturan çocuk sağlığı ve hastalıkları konusu bağlamında *Kânûn*'da yer alan bazı bilgilerin ancak XIII. yüzyıla ait bilgilerle güncellenmiş olduğunu söylemek olanaklı görünmektedir.

Öte yandan, Şehsuvaroğlu ve arkadaşları¹³ Tokatlı Mustafa Efendi'nin 1761 yılında *Kânûn* şerhini Türkçeye çevirdiği bilgisini vermektedir ki eğer bu şerh Kutbü'd-dîn Şîrâzî'nin *Kânûn* şerhi ise, bu bilgi Adıvar'ın açıklamasını⁹ destekler bir bulgu olarak değerlendirilebilir ve yine bu çevirinin Tokatlı Mustafa Efendi'ye *Kânûn*'u çevirme cesaretini verdiği yorumuna¹³ ek olarak, Tokatlı Mustafa Efendi'nin *Kânûn*'a

Şekil 3. *Tahbüzü'l-mathûn*'un Hamîdiye 1015 nüshasında, kafatası dışında biriken sıvılar için İbn Sînâ tarafından önerilen insizyon şekillerinin yer aldığı sayfa [İbn Sînâ. *Tahbüzü'l-mathûn* fi tercemeti Kânûn (Çeviren: Tokâdi Mustafâ Efendi bin Ahmed bin Hasan). İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Hamidiye Koleksiyonu, No: 1015, varak no: 243b (Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı Kütüphanesindeki fotoğraf baskısı).

ekleme yaparken neden Şîrâzî'den alıntı yaptığını da anlamamızı sağlayabilir.

Öte yandan kafanın içerisinde ve dışarısında toplanan su ya da sıvılarla ilgili olarak *Kânûn*'un üçüncü kitabının baş hastalıkları ile ilgili bölümünde açıklamalar bulunmasına^{29,40} ve yine *Kânûn*'un birinci kitabında, baş hastalıkları sırasında bilgi verileceği açıklaması yer almasına karşın, Tokatlı Mustafa Efendi'nin hidrosefali konusunda Allâme'den yaptığı bir alıntıyı hemen bu cümleden sonra çeviriye eklemesi oldukça ilginçtir. Adı geçen bölüm İbn Sînâ'nın yazdıkları ile karşılaştırıldığında, açıklamalar arasında belirgin farklılık bulunduğu görülmektedir. İbn Sînâ kafatası içerisinde suyun kemik ile sert zar [dura mater] arasında [epidural aralık] toplandığını ve bu durumun tedavisinin olmadığını bildirirken, kafatası dışında toplanan sıvıların [subgaleal ve subperiostal] bir ya da birbirini kesen bir kaç insizyon yapılarak boşaltılabileceğini bildirmekte (Şekil 3) ve yapılacak ilaç tedavileri ile ilgili bilgiler sunmaktadır.^{29,40} Allâme'den yapılan alıntıda ise kafatası içerisinde sıvının kemik ile sert zar [epidural aralık] ya da kemik ile ince zar arasında [subdural aralık]; kafatası dışında ise deri ile kemik arasında toplandığı bilgisi verilirken, kafatası içerisinde biriken bu sıvıların ciltte enine yapılacak bir insizyonla, bazen de birbirini kesen iki insizyonla, azar azar ve bir kaç defada boşaltılarak tedavi edilmesi yönünde bilgi verilmektedir ki bu İbn Sînâ'nın kafatası içerisinde yer alan sıvı için girişim yapılmaması önerisinden tamamen farklı bir açıklamadır.

Kânûn gibi tıp tarihinde önemli yerlere sahip eserler için yazılan şerhlerin, özellikle İslâm coğrafyasında tıbbı yapılmış orijinal katkıların saptanması açısından tıp tarihçileri için önemli birer kaynak durumunda oldukları gerçeği, bu

çalışmanın da fark edilen önemli bulgularından birisi olarak değerlendirilebilir. Hidrosefali ile ilgili olarak Tokatlı Mustafa Efendi tarafından Türkçe çeviriye eklenen bilginin *Kânûn* için yazılmış bir şerhten alınması ve *Kânûn*'da yer alan bilgiden farklılık göstermesi ve yine tıp tarihinde yer alan ve önemli bir örnek olarak *Kânûn*'un anatomi bölümüne yazdığı şerhte pulmoner dolaşımın aslında İbn Nefis tarafından saptandığı gerçeğiyle karşılaştırılması,⁴⁻⁷ tıbbi eserler için yazılan şerhlerin incelenmesini bir zorunluluk ortaya koyan bulgular olarak değerlendirilebilir. Bunun kolay bir iş olduğunu söylemek olanaklı olmamakla birlikte, gösterilecek çabalarla önemli bulguların gün ışığına çıkarılabileceği gerçeğini de göz ardı etmemek gerekmektedir.

Teşekkür

Metinde geçen Arapça başlıkların çeviri yazılarını ve Türkçe çevirilerini denetleyen Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü, Arap Dili ve Edebiyatı öğretim üyesi Doç. Dr. Kemal Tuzcu'ya teşekkür ederim.

KAYNAKLAR

1. İbn-i Sînâ. *El-Kânûn fi't-Tıbb*, Birinci Kitap (Türkçeye çeviren: Kâhya E). Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi, 1995: 229-242.
2. Avicenna. *A Treatise on The Canon of Medicine of Avicenna, Incorporating A Translation of the First Book* by Gruner OC, Reprinted. New York: AMS Press, 1973: 363-380.
3. Avicenna. *The General Principles of Avicenna's Canon of Medicine* by Shah MH. Karachi: Naveed Clinic, 1966: 284-299.
4. Meyerhof M. *Ibn An-Nafis (XIIIth cent.) and his theory of the lesser circulation*. Isis 1935; 23: 100-120.
5. Haddad SI, Khairallah AA. *A forgotten chapter in the history of the circulation of the blood*. Ann Surg 1936; 104: 1-8.

6. West JB. Ibn al-Nafis, the pulmonary circulation, and the Islamic Golden Age. *J Appl Physiol* 2008; 105: 1877-1880.
7. Loukas M, Lam R, Tubbs RS, Shoja MM, Apaydın N. Ibn al-Nafis (1210-1288): the first description of the pulmonary circulation. *Am Surg* 2008; 74: 440-442.
8. Hekim Bereket. Tuḥfe-i Mübârizî, Metin-Sözlük (Hazırlayan: Erdağı-Doğuer B). Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu, 2013: 15, 21.
9. Adivar AA. Osmanlı Türklerinde İlim, 6. Basım. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2000: 188-189.
10. İbn-i Sînâ. El-Kânûn fi't-Tıbb, İkinci Kitap (Türkçeye çeviren: Kâhya E). Ankara: Atatürk Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, 2003.
11. İbn-i Sînâ. El-Kânûn fi't-Tıbb, Beşinci Kitap (Çeviren: Kâhya E). Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi, 2010.
12. Bursalı Mehmed Tahir Bey. Osmanlı Müellifleri, 3. Cild (Hazırlayan: Özen İ). İstanbul: Meral Yayınevi, 1975: 223-224.
13. Şehsuvaroğlu BN, Erdemir Demirhan A, Cantay Güressever G. Türk Tıp Tarihi. Bursa: Taş Kitapçılık-Yayıncılık Ltd. Şti., 1984: 119-120.
14. Mehmed Süreyyâ. Sicill-i Osmanî yahud Tezkire-i Meşâhir-i Osmaniyeye, IV/II (Yayına hazırlayanlar: Hülâgü O, Ekincikli M, Savaş H). İstanbul: Sebil Yayınevi, 1998: 23.
15. Ünver AS. Kanunu ilk defa Türkçeye çeviren Tokatlı Hekim Mustafa Efendi ve tercemesi. İçinde: Büyük Türk Filozof ve Tıp Üstadı İbni Sina: Şahsiyeti ve Eserleri Hakkında Tetkikler. İstanbul: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1937: 15-24.
16. Kâhya E, Erdemir AD. Bilimin Işığında Osmanlıdan Cumhuriyete Tıp ve Sağlık Kurumları. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000: 205.
17. Uzluk FN. İbni Sina-Eşşeyhurreis. İçinde: Büyük Türk Filozof ve Tıp Üstadı İbni Sina: Şahsiyeti ve Eserleri Hakkında Tetkikler. İstanbul: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1937: 1-20.
18. İbn Sînâ. Tahbîzü'l-mathûn fi tercemeti Kânûn (Çeviren: Tokâdî Mustafâ Efendi bin Ahmed bin Hasan), 1-6. Cüz. İstanbul: Koca Ragıp Paşa Kütüphanesi, No: 1335/1-6, 1a, 428b-448b (Ankara Milli Kütüphane Mf 1994 A 1451'de bulunan mikrofilm).
19. Kâtip Çelebi. Keşfüz'z-Zunûn An Esâmi'l-Kütübi ve'l-Fünûn (Kitapların ve İlimlerin İsimlerinden Şüphelerin Giderilmesi) (Arapçadan tercüme eden: Balcı R), 1. Cilt. İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 2007: 351.
20. Kâtip Çelebi. Keşfüz'z-Zunûn An Esâmi'l-Kütübi ve'l-Fünûn (Kitapların ve İlimlerin İsimlerinden Şüphelerin Giderilmesi) (Arapçadan tercüme eden: Balcı R), 2. Cilt. İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 2007: 612.
21. Kâtip Çelebi. Keşfüz'z-Zunûn An Esâmi'l-Kütübi ve'l-Fünûn (Kitapların ve İlimlerin İsimlerinden Şüphelerin Giderilmesi) (Arapçadan tercüme eden: Balcı R), 3. Cilt. İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 2007: 1049-1050.
22. Anwar SA. Qoṭb-al-Din Şirâzî. Encyclopaedia Iranica. <http://www.iranicaonline.org/articles/qotb-al-din-sirazi>, erişim tarihi: 26 Mart 2013.
23. İhsanoğlu E (ed). Osmanlı Tıbbi Bilimler Literatürü Tarihi, I. Cilt (Hazırlayanlar: İhsanoğlu E, Şeşen R, Bekar MS, Gündüz G, Bulut V). İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), 2008: 420-421.
24. Çambel P. İbni Sina'da çocuklar ve kadınlara dair. *Poliklinik* 1937; 5: 13-17.
25. Yurdakök M. Çocuk hekimi olarak İbni Sina. Ankara Tıp Bülteni (Journal of Ankara Medical School) 1983; Supplement 1: 55-58.
26. Yurdakök M. İbni Sînâ ve bebek bakımı. İçinde: Uluslararası İbni Sînâ Sempozyumu Bildirileri 17-20 Ağustos 1983, Milli Kütüphane-Ankara. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Millî Kütüphane Yayınları, 1984: 425-432.
27. Hasanoğlu A. Çocuk hekimliğinde İbni Sina. İçinde: Gevher Nesibe Sultan Anısına Düzenlenen "İbni Sina" Kongresi Tebliğleri, 14 Mart 1984, Kayseri. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Matbaası, 1984: 75-78.
28. Dilmen U. İbni Sînâ ve çocuk hastalıkları. İçinde: Uluslararası İbni Sînâ Sempozyumu Bildirileri 17-20 Ağustos 1983, Milli Kütüphane-Ankara. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Millî Kütüphane Yayınları, 1984: 569-573.
29. İbn Sînâ. Tahbîzü'l-mathûn fi tercemeti Kânûn (Çeviren: Tokâdî Mustafâ Efendi bin Ahmed bin Hasan). İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Hamidiye Koleksiyonu, No: 1015: 94a-99a, 243a-b (Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı Kütüphanesindeki fotoğraf baskısı).
30. Celalüddin Hızır (Hacı Paşa). Müntahab-ı Şifa II, Sözlük (Hazırlayan: Önler Z). İstanbul: Simurg Kitapçılık ve Yayıncılık, 1999.
31. Redhouse JW. A Turkish and English Lexicon, New Impression. Beirut: Librairie du Liban, 1996.
32. İngilizce Türkçe Redhouse Sözlüğü-Redhouse English-Turkish Dictionary, 7th ed. İstanbul: Redhouse Yayınevi, 1980.
33. Devellioğlu F. Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat (Yayına hazırlayan: Güneçal AS), 18. Baskı. Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, 2001.
34. Kur'an-ı Kerim ve Açıklamalı Meâli (Hazırlayanlar: Karaman H, Özek A, Dönmez İK, Çağrıncı M, Gümüş S, Turgut A). Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 1997: 428.
35. Sarton G. Introduction to The History of Science, Reprinted, Vol. II in Two Parts, Part II. Baltimore: Williams & Wilkins Company, 1953: 1017-1020, 1098-1099.
36. Şerbetçi A. Kutbüddîn-i Şirâzî. İçinde: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Cilt 26. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2002: 487-489.
37. İhsanoğlu E (ed). Türkiye Kütüphaneleri İslâmî Tıp Yazmaları (Arapça, Türkçe ve Farsça) Kataloğu (Hazırlayanlar: Şeşen R, Akpınar C, İzgi C). İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, 1984: 144-146.

38. Vernet J. Ibn Djâmi'. In: Lewis B, Ménage VL, Pellat Ch, Schacht J (eds). The Encyclopaedia of Islam, New Edition, Volume III. Leiden: E.J. Brill, 1971: 749-750.
39. Sarton G. Introduction to the History of Science, Reprinted, Vol. II in Two Parts, Part I. Baltimore: Williams & Wilkins Company, 1953: 432-433.
40. Acıduman A, Belen D. Hydrocephalus and its management in Avicenna's Canon of Medicine. J Neurosurg 2007; 106 (6 Suppl Pediatrics): 513-516.

Ek-1

Et-ta'limu el-evvelu mine't-terbiyeti teştemilu 'alâ erba'ati fusûlin

El-faşlu el-evvelu fî tedbîri'l-mevlûdi kemâ yuvledu ilâ an yanhağa

Ba'z [RP 1335; 428b] nüsağ-ı Kânûn'da milh-i kalîl bedeline milh-i rakîk vâki' olmuşdur. 'Allâme dir ki: İki nüshânın dağı vech-i şahîhi vardır ve duzlu³ şu ile ol mevlûdi tuzlamağın kâ'idesi budur ki ol vechle⁴ tuzlanmağıla mevlûduñ beşeresi ve zâhir-i bedeni taşallüb idüb, bekişir⁵ ve cildesi ya'nî derisi kavî olur. 'Allâme dir ki: Eger mevlûd erkek olur ise zıkr olunan şu ile ziyâde duzlanur,⁶ zîrâ erin beşeresi kavî olmak lâzımdır. Ammâ mevlûd dişî olur ise ol şu ile duzlamak⁷ erkekden kalîl olur, zîrâ dişilerden yumuşak olmak ma'lûbdur. Anlara şalâbetiñ lüzümü olmaz ve mevlûdi bu vech üzere duzladıkdan⁸ sonra kundağa bağlamak gerekdir tâ ki ol duz⁹ te'sîr idüb, ğarâz hâşıl ola ve ol duz¹⁰ içinde müddet-i mekşî bir gün ve bir gice olmak taqdir olundu. İntihâ-i kelâm-i 'Allâme [RP 1335; 429a ve H 1015; 94a].

'Allâme dir ki: Mevlûdi bu vechle¹¹ ağız itmekle hîn-i ğaslede kulağına şu girmekden mevlûd emîn olur¹² [RP 1335; 430a ve H 1015; 94b].

El-faşlu eş-şânî fî tedbîri'r-riğâ'i ve'n-nağli

'Allâme ziyâde beyân idüb dir ki: Lebene muzırr buğûldan olur helyûn ve mağdanûs ki aña fetrâsâlyûn dağı tesmiye olunur¹³ ve dağı süde nafi' olur semek-i razrâzi ya'nî kaya balığı, seniyyi ve havli olan ya'nî bir senelik mu'tabbîhından olan keci ve koyun¹⁴ etleri ve semüz tavuk ve bildircin ve pilic ki [RP 1335;

431b] şayhaya başlamış ola ve bu lühümüñ emrâkı ve çorbâsı, ve kebâbindan enfa' olur ve nîm-birişt yumurtanıñ şarusı ve muhhiyyu'l-luğf ağdiyeden olur dâyelere ziyade nafi' olur ve lift ya'nî şelcem dağı ğidâ'-i maħmûd olur ve fevâkihte nafi' olan tuffâh-ı fethâ ve sefercel ya'nî ayva ve tatlu enâr ve üzüm ve encîr ve pişkin muz ve fıstık olur; ve ol dâyeye her şabâh kalbi takviyye ve tefrih iden şarâb-ı hummâz ve şarâb-ı nîlüfer, meybih-i sâzeci ya'nî yalnız ayvadan ittihâz olunan şerbeti, lisân-ı şevr [H 1015; 94b] suyu ve nîlüfer suyu ve mâ'-i hilâf mişillü müferrih şular ile sağı ideler ve şuvaralar ve yâhûd şabâh ile zıkr olunan şular ile sükker-i ebyaz sağı eyleyeler; ve ol dayenin uykusu, yidigi ta'âm ma'deniñ ağızından mi'deye vuşülü ve inhidârından soñra ola; ve ol dâye evvelâ sağı cânibine yata ve soñra şoluna yatub ve soñra¹⁵ yine sağı cânibine yata; ve döşeginiñ melmesi nâ'im ve yumuşak ola; ve ol dâyenin giydigi şiyâb eyyam-ı şayfda ince ve şakîl ya'nî parlağ ve düz ve perdâhlı ola ya kettân ve yâhûd ibrişim ola; ve kış eyyâmında dâyeniñ şiyâbı penbeden müttehiz ve veberden müttehiz ya'nî tiftik yünden maşnû' şiyâb ve semür mişillü fervereler ve kürkler ola; ve ol dâyenin mizâcına muvafık meskende ol dâye iskân oluna. Mesakiniñ eşlahınıñ zıkrı mürûr idüb, tafşîl olundu. Ammâ dâyeniñ uykusınıñ ve uyanık olmasınıñ zemânı beyânı budur ki dâye giceniñ evvelinde ve giceniñ âhîrinde uyanık olmak lâzım olur. Evvel-i leyde uyanık olması ile aħşâm yidigi ta'âm ma'de ağızından ma'de dibine nüzül ider ve müteħaddir olur; ve giceniñ âhîrinde uyanık olması ile¹⁶ uykuda cem' olub biriken fazlalar, każâ'-i hâcet mişillü nesnelere ile def' olur; ve giceniñ evâsıtında ve ortasında uyur ve ol uyku ile hażm-ı ta'âm ve istimrâ hâşıl olur [RP 1335; 432a]; ve ol dâye riyâzet idüb, hareket itmekle emr olunur. Gündüzüñ evvelinde ve âhîrinde hareket ider ve ol hareket ile bedeninde cem' olan fazla def' olub taħallül ider; ve ol riyâzetden soñra istihmâm ider; ve gündüzüñ ortalarında sâkin olur, riyâzet için hareket eylemez; ve bu mezkûrlarıñ cümlesine ri'âyet eyledikten soñra vâcib olur ki dâye tuħmeden ve imtilâdan ve bir def'a me'kûli olan ta'âm hażm olmazdan muħaddem ta'âm yiyüb idhâlü't-ta'âmdan icinâb eyleye; ve ğazab ve ğamm ve hemm ve feza'dan ve hayzı idrâr ider nesnelere; ve ekşi ve duzlu¹⁷ ve harâfetlü nesnelere yimekten icinâb eyleye. Bu mağâma gelince cümlesi 'Allâme'niñ ziyâdâtıdır [RP 1335; 432b].

³ Hamîdiye 1015: tuzlu

⁴ Hamîdiye 1015: vech ile

⁵ Hamîdiye 1015: pekişir

⁶ Hamîdiye 1015: tuzlanur

⁷ Hamîdiye 1015: tuzlamak

⁸ Hamîdiye 1015: tuzladıkdan

⁹ Hamîdiye 1015: tuz

¹⁰ Hamîdiye 1015: tuz

¹¹ Hamîdiye 1015: vech ile

¹² Hamîdiye 1015: ola

¹³ Hamîdiye 1015: dirlere

¹⁴ Hamîdiye 1015: koyun ve keçi

¹⁵ Hamîdiye 1015: ba'dehu

¹⁶ Hamîdiye 1015: olmasıyla

¹⁷ Hamîdiye 1015: tuzlu

'Allâme ol icmâli tafşil idüb, dir ki: Tırnâk üzere incü dânesi gibi vukûf ve mekş iden südüñ vukûfi şedid ve meyli kavî olmayub, ol südde lüzüçet dağı olmaz ise, ol südüñ kıvâmı rıkkat ve gılzetde mu'tedil olur. Eger ol südüñ vukûfi kavî olub ve lüzüçeti dağı olur ise, ol südüñ kıvâmının gılzeti gâlib olur; ve südüñ rıkkat ve gılzeti ve i'tidâli vech-i şânî ile¹⁸ dağı bilinür. Ol vech-i şânî budur ki ol sūd bir şîşe içine konulub ve içine bir miqdâr mürr-i şâfi katılub, barmak¹⁹ ile ol sūd qarışdırılır ve bu 'amel ile südde olan cübniyyet, mâ'iyetden müfâriķ olub, ayrılır. Eger cübniyyeti ve peynirliği olan eczâ', eczâ'-i mâ'iyetden ziyâde olur ise, ol sūd gâlîz olur; ve²⁰ eger mâ'iyeti ziyâde olur ise, ol südüñ kıvâmı rakîķ olur; ve²¹ eger iki cüzv'²² beraber olur ise, ol sūd mu'tedilü'l-kıvâm olur; ve maħmūd olan sūd, cübniyyeti mâ'iyete beraber olub, kıvâmı mu'tedil olan sūd olur. 'Allâme südüñ kıvâmını imtiħanda üçüncü bir tārîķ zıkr idüb, dir ki: İmtiħanı murâd olunan sūd bir şîşe içine takfir olunub, bir gün ve bir gece ol sūd şîşe içinde terk olunur; ve ol terk ile ol südüñ cübniyyeti, mâ'iyetden müfâriķ olub, ayrılır; ve eger cübniyyeti olan eczâ mâ'iyeti olan eczâdan ekşer olur ise, ol südüñ kıvâmı gâlîz ve şaħan olur; ve eger ekall olub, mâ'iyet ekşer olur ise, ol südüñ kıvâmı rakîķ olur; ve eger ol iki cüzv'²³ beraber olur ise, ol südüñ kıvâmı mu'tedil ve maħmūd olur; ve yine 'Allâme dir ki: Şâhib-i Kânün muħaddemâ ta'dâd idüb,²⁴ icmâlen ırzâ'ın şurûti cihâtında²⁵ 'add idüb, şaydıĝı nesnelereñ üç 'adedini terk idüb, bu maķâmda tafşilinde beyân eylemedi; ve bize vâcib oldu ki ol cihetlerden olan şartları dağı zıkr idüb, beyân eyleyeyüz. Ol cihetlereñ evvelkisi murzi'anîñ [RP 1335; 433b] ĥamliniñ müddetidir. Vâcib olur ki murzi'anîñ ve dâyenîñ südine sebep olan ĥamlîñ müddeti, müddet-i tabî'î ola ve murzi'a ol ĥamlî, müddet-i tabî'îsi olan toķuz aya bülügunda vaz' itmiş [H 1015; 95a] ola. Toķuz aydan evvelde ve yâhüd ekşerde ĥamlini vaz' itmiş²⁶ olsa, ol vaz' südiñ fesâdına delâlet ider. Kezâlik ĥamlîñ vaz'ı ıskât-ı cenîn tārîķi ile olmaya ve ol murzi'anîñ ıskât-ı cenîn eylemek mu'tadı dağı olmaya. Cenîni düşürmek mu'tadı olan ĥâtün ittifâķ ĥasebiyle bir kerre cenîni düşürse ve müddet-i tabî'î olan toķuz ayda ĥamlini

vaz' eylese, ol ĥâtünü cenînini düşürmediĝi def'ada dâye ittiħâz itmek lâyıķ olmaz, zîrâ ıskât-ı cenîn mu'tadı olduĝı, südiniñ fesâdına delâlet ider. Ol defâ-i vâhidede müddet-i tabî'îde cenînini²⁷ vaz' eylediĝi ile südüñ şalâħa istiħalesine istidlâl olunmaz; ve terk olunan şurû-ı cihâtıñ ikincisi ol dâyenîñ vaz'-ı ĥamlî zemânı ile dayesi olduĝı mevlüdü emzirdiĝi zemânıñ arasında olan müddetdir. Ol müddet bir buçuķ ay ve yâhüd iki ay olmak lâyıķ olur ya'nî ol ĥâtün dâye ittiħâz olunur ki ol ĥâtünüñ südine sebep olan ĥamlini vaz' eyleyeli bir buçuķ ay ve yâhüd iki ay mürür eylemiş ola. ĥamlini henüz vaz' eyleyüb, zıkr olunan müddet mürür eylemeyen ve yâhüd zıkr olunan müddetden ziyâde vaķt mürür iden ĥâtün dâye ittiħâz olunmaz, südünde ĥalel olduĝı ĥasebiyle. Şurû-ı mezküreniñ cihât-ı metrukeleriniñ üçüncüsü dayeniñ mevlüdünüñ cinsi olur. Lâyıķ olur ki ol dâyenîñ südine sebep olan veled erkek ola ve yâhüd ol dâyenîñ erkek doğurmak mu'tadı ola, ol süde sebep olan veledi dişi olsa, lâkin muħaddemâ doğurduķları erkek olub, erkek doğurmak mu'tadı olsa, ol dâyenîñ dişi doğurduĝı veled ĥasebiyle olan südünde fesâd olmaz [RP 1335; 434a]. İntihâ-i kelâm-ı 'Allâme [RP 1335; 434b].

'Allâme dir ki: Saķyde bu miqdâr tedbîr ile iktifa olunmaz, belki lâyıķ olur ki ol dâyenîñ lebenini tatıyb idici ĝidâ ile ol dâye taĝdiye olunur ve anîñ ĝidâsına dâr-şînî ve maştaķı katılır; ve yine 'Allâme dir ki: Ol dâyeye lişân-ı sevr şuyı ve nîlüfer şuyı ve gül suyu ve ĥilâf şuyı mişillü miyâh-ı müferriħa ile maħlûṭ ve memzüc şarâb-ı reyħânî ba'z evķâtda saķy olunur ve anîñ miqdârına ve mezcine ve vaķt-i isti'mâline ri'âyet²⁸ olunur; ve ba'z vaķtde ol suya kalîlen za'ferân dağı katılır ise, südi tanzîf idüb, tefriħde ziyade eblaĝ ve ecved olur; ve ol dâye râyiħâ-i kerîhesi ve kötü koķısı olan soĝan ve şarımsaķ ve tûrb gibi ĝidâlar yimekten men' olunur; ve bu tedbîrler ile ol südüñ râyiħası zâ'ile olmaz ise, ol dâyenîñ ĝidâsı bu vech ile iślâħ olunub, ol dâyeye bedeninde olan üfûnetli maddeleri istifraĝ ider devâlar virilür ve ol devâlar virildiĝi günde, ol mevlüdü emzirmekden dâye men' olunur. İntihâ-i kelâm-ı 'Allâme [RP 1335; 434b ve H 1015; 95b].

Ve memeyi aħzıñ tārîķi budur ki ol memeler sūdü ile²⁹ ma'an ĥayvândan aħz olunur ve cildesi şoyılır; ve südi çıkub daĝılmasun için memeniñ tārîķi baĝlanur ve kıdra ya'nî tancıraya konulur, gerek yalnız ve gerek zıkr olunan nesne³⁰ ile ve yâhüd ĝayrı ile tabħ olunur. Kezâ fi şerhi'l-'Allâme ve yine tekşir-i

¹⁸ Hamîdiye 1015: şâniyle

¹⁹ Hamîdiye 1015: parmak

²⁰ Hamîdiye 1015: "ve" bulunmuyor.

²¹ Hamîdiye 1015: "ve" bulunmuyor.

²² Hamîdiye 1015: cüz'

²³ Hamîdiye 1015: cüz'ler

²⁴ Hamîdiye 1015: idüb ve

²⁵ Hamîdiye 1015: cihâtından

²⁶ Hamîdiye 1015: "ola. Toķuz aydan evvelde ve yâhüd ekşerde ĥamlini vaz' itmiş" sözleri bulunmuyor.

²⁷ Hamîdiye 1015: cenîni

²⁸ Hamîdiye 1015: mürâ'ât

²⁹ Hamîdiye 1015: sūdüyle

³⁰ Hamîdiye 1015: nesnelere

lebende mücerredir ki urağa didikleri böcekden ve yâhüd kırıldımış şoğulcan böceğinden bir dirhem ağız olunur ve mâ'î-î şa'îr ile bir kaç gün mütevâliyeten³¹ isti'mâl olunur; ve bununı gâyet nef'î ziyade olur. Şoğulcan didikleri böcek cümleliñ ma'lûmıdır; 'Arabca aña ħarâfîn dirler. Ammâ urağa rânîñ fethi ile bir nev' şağîr ve küçük³² böcektir ki kendü ebyaz ve başı aşfer olur, ağaçları ekl ider. Nazm-ı celîl'de "Felemmâ kağayna 'aleyhi'l-mevt mâ dellehum 'alâ mevtihi illâ dâbbetu'l-arđı te'kulu minse'etehu"³³ âyet-i kerîmesinde mezkûre olan dâbbetu'l-arđdan murâd bu böcektir dimişlerdir ve rânîñ fethi ile dâbbetu'l-'arağa dağı kırâ'at olunmuşdur [RP 1335; 435b ve H 1015; 95b].

'Allâme İbn Baytâr'a 'azv idüb dir ki: Nârdîn lafz-ı Yünânîdir ve nârdîn muţlakâ zıkr olunsa, ancak murâd sünbül-i hindî olur. Ammâ muqayyeden nârdîn-i kalîfî deyu zıkr olunsa sünbül-i aklîfî ya'nî sünbül-i rûmî murâd olunur ve nârdîn muqayyeden âhir devâlara dağı ıtlâk olunur, lâkin bu maķâmda muţlakâ zıkr olunmağla murâd sünbül-i hindî olur. İntihâ [RP 1335; 436a ve H 1015; 96a].

Meşîhî dir ki: Bu terkîbleri Şeyh-i re'îs bi'l-hâşsiyye südi ziyâde eylemek üzere zıkr eyledi. Lâkin bunlardan biri beni i'câb eylemez ya'nî benim katımda birisi dağı maķbûl ve müselleme degildir. İntihâ [RP 1335; 436a ve H 1015; 96a].

El-faşlu eş-sâlişu fi'l-emrâği'lletî te'arrağa li's-şıbyânî ve 'ilacâtihim

Ve eţfâle 'arîz olan marâzlarıñ şokuzuncısı kulâ'dır

Ve bu terkîbde mestûr olan 'urûk Kânûn'uñ bi'l-cümle nüşhalarında ne güne 'urûk olduğı beyân olunmamışdır. 'Allâme dağı beyân eylememişdir. Lâkin bu terkîb bi-'aynihi metn-i İlakîde mezkûrdur ve 'urûk-ı şıbâğîñ ile 'urûk-ı muqayyedir ve 'urûk-ı şıbâğîñ 'urûk-ı sufrıdır [RP 1335; 441b ve H 1015; 97a].

Ve eţfâle 'arîz olan emrâzîñ on üçüncüsü şıbyânîñ başına 'arîz olan şı ve mâ'ıyyetdir

Anîñ 'ilâcını emrâz-ı re'sde biz zıkr eyledik. 'Allâme dir ki: Ol marâz mâ'î bir veremdir ki ba'z kerre kıhfiñ dâhîlinde ğışâ'-i şulb ile kıhfiñ ya'nî kelle kemiginiñ mâbeyninde olur ve yâhüd kıhfi ile ğışâ'-i rakîkiñ arasında olur; ve ba'z kerre dağı kıhfiñ ħâricinde kıhfi ile deri arasında olur. Bu veremiñ

şıbyânda vukû'ı çok olur; ve ba'z kerre kibârda dağı olur; ve şıbyânda olan, kâbile kuşurından ve ziyâde ğamzından ve saķta ve darbeden olur ve aĥlâf ħasebiyle dağı olur; ve ħâric-i kıhfiñde olan, cildiñ levni ile ve ğamz ile ma'lûm olur; ve dâhîl-i kıhfiñde olan verem-i mâ'îde dâhîl-i kıhfiñde sıķl iĥsâs olunur ve gözi ğamz idüb, yummaķ 'usretlü olur ve gözünden yaş ziyâde seyelân ider, ħuşuşâ ki gözüñ ħareketi vaķtinde seyelân-ı dumû' ziyâde olur; ve bu 'illetiñ iki nev'inde dağı başda sıķl-ı şedîd iĥsâs olunur ve seher-i şavîl 'arîz olur ve başa ğamz olundıkda elem-i şedîdi olur; ve bu marâzîñ mu'âlecesi: Ol marâzîñ başı terâş olunur ve bu naţûl ile başı ğasl olunur. Ol naţûl budur: Bâbüñec, iklîl-i melik, şebb-i nuĥâle şı ile řabh olunub, şıyı ile³⁴ tenfîl olunur; soñra zıkrî âti edviye saĥķ olub ve alınub ve bir miķdâr za'ferân ve bûraķ ĥalt olunduktan soñra, dimâğ üzere vaz' olunur; ve eger bu mu'âlece ile def' olmaz ise cilde'-i re's [RP 1335; 442b], şaķķ-ı 'arîz ile şaķķ olunur ve mâ'îñ küllisi iĥrâc olunur, lâkin def'aten mâ'îñ küllisi iĥrâc olunmaz, belki azar azar iĥrâc olunaraķ, defa'ât-i mütea'ddidede tekmîl olunur; ve ba'zlar dirler ki ol cildeniñ şaķķı teķâtu'-ı şalîbî üzere olur ve mâ'ıyyet bi-kemâlihâ çıkdıktan soñra, ol şaķķıñ üzerine mülĥim olan merhem konulur; ve³⁵ eger ol mâ'ıyyet başda olan 'urûkuñ ve řamarlarıñ ħâricinde olmayub, řamarlarıñ içinde olur ise, ol şaķķıñ menfa'ati olmaz, belki muĥallil olan naţûlâta mülâzemet idüb, tekrâr-be-tekrâr isti'mâl olunur; ve ħammâma ve işlâĥ-ı ğıdâya müdâvemet olunur. İntihâ-i kelâmî'l-'Allâme. Ve bu vechle³⁶ kıhfiñde mâ'î verem olanlarıñ ba'z kerre gözleri müntefih olub, şişer ve ol intifâĥ-ı 'ayn ve rednîc tesmiye olunur; ve ol 'aynıñ üzerine ħazaż ya'nî ħavlân-ı hindî leben ile şarışdırılıub, tıla olunur. 'Allâme dir ki bu tıladan ziyâde nâfi' olur: Yumurta şarusı ile gül yağı ĥalt olunub, tıla olunmaķ ve papadya şıyı ve maţbûĥı ve bâdrûc şıyı ile. Soñra, ol 'ayn ğasl olunur; ve ba'z kerre keşret-i bukâ ve çok ağlamak ile anlarıñ gözünde beyâz ĥâdiş olur; ve 'ineb-i şa'leb 'uşâresi ile³⁷ mu'âlece olunurlar³⁸ [RF 1335; 443a ve H 1015; 97b].

Ve eţfâle 'arîz olan emrâzîñ on beşincüsü şıbyâna 'arîz olan ĥummeyât olur

Kânûn'un zâhir 'ibâreti bu nesnelere tıfla saķy olunmaķ iķtizâ ider, ĥattâ İlakî kelâmî zâhirine ĥaml idüb, sabîye saķy olunur deyu metninde taşriĥ ider. Lâkin 'Allâme tıfla bu devâları saķyda iki vechle

³¹ Hamîdiye 1015: mütevâliye

³² Hamîdiye 1015: "küçük" bulunmuyor

³³ "Süleyman'ın ölümüne hükmettiğimiz zaman, onun öldüğünü, ancak değneğini yibir bir ağaç kurdu gösterdi." Kur'an-ı Kerim 34: 14'den.³⁴

³⁴ Hamîdiye 1015: şıyıyla

³⁵ Hamîdiye 1015: "ve" bulunmuyor.

³⁶ Hamîdiye 1015: vech ile

³⁷ Hamîdiye 1015: 'uşâresiyle

³⁸ Hamîdiye 1015: olurlar

tıbben fesâd vardır deyu 'ibâreti zâhirinden şarf idüb, bu devâlar murzî'aya saqı olunur deyu hüküm ider ve³⁹ iki vechiñ evvelkisi süd emen razî'a havâmız yidürmek muzırrdır, zîrâ hâmız razî'in ma'desinde olan lebeniñ cübniyyetini izhâr ider ve semmiyyete istihâle ider; ve ikinci vech kâfûruñ keyfiyyet-i gâlibesi razî'i izrâr ider, tabî'atı⁴⁰ za'ife olup, keyviyyet-i gâlibesi olan nesnelerde taşarrufdan 'aciz olmak hasebiyle [RF 1335; 443b ve H 1015; 97b].

Ve eḫfâle 'arız olan emrâziñ on yedincisi eḫfâliñ ebdânına 'arız olan buşur olur

'Allâme Mesîhî'ye 'azv idüb, bi'l-cümle kavâbızı naql ve ta'dâd ider ve her biriniñ mâhiyyâtını ve aqsâmını ve keyfiyyâtını ve eḫfâlini tafşil ve beyân ider. Biz esâmîlerini zıkr ile iktifâ eyleyelim. Ol edviyeler bunlardır: 'Asel, humz, şebb, za'ferân, naṭrûn, hażaz, sa'ter, milḫ, 'ades, mürr, ḫabb-ı hançal, ebhel, kar', ḫıyâr, 'inebü's-sa'leb, baklatü'l-hamkâ, dühn-i verd, ḫall, ḫamr, şufretü'l-beyz, bâbûnec, bâdrüc, rümmân-ı hâmız, kâfûr, şem', verd, âs, şecere'-i maşṭakî, şecere'-i tarfâ, isfidâc, izḫir, tırmıs, kuşur-ı serv, cevz-i serv, şabr, akâḫiyâdır. İntihâ [RP 1335; 444b ve H 1015; 98a].

Eḫfâle 'arız olan emrâziñ on ṭokuzuncısı tıfla 'arız olan ḫay'-ı müberriḫdir ya'nî ṭıflıñ şiddet ve meşakḫat ile kuşmasıdır

'Allâme dir ki: Muna'na'-i rümmân şerbeti ve muna'na'-i ḫışrım şerbeti ve temr-hindî; işbu şerbetler ile murzî'a ve dâye saqı olunur. Eger ṭıflıñ tabî'atı mütevaḫḫıfa olup, mucîbe degil ise ve illâ temr-hindî saqı olunmaz; ve bu eşribeler ṭıflıñ anası südi ile ḫalḫ olunub, tıfla yaladılır ve al'âḫ olunur; ve bâḫî devâlar daḫı Şerḫ-i 'Allâme'de mezkûrdur [H 1015; 98a]. İntihâ [RP 1335; 445a].

Ve eḫfâle 'arız olan emrâziñ yigirmincisi ṭıflıñ ma'deleriniñ za'fıdır

Meysûsen luğat-i Fârsîde şarâb-ı süsen dimekdir. Ol şarâbıñ şıfatı budur: Süsen-i asmâcüniden⁴¹ dört zehre aḫz olunub, ıḫmâ'ı nez' olunur; ve ol süsende olan şufretten zehreler taḫḫir olunur ve ol zehreniñ yaprakları⁴² bir şevb üzere başt olunub, serilür; ve kuşṭ ve ḫaranfil ve ḫaşab-ı zerîreniñ her birinden ikişer vaḫıyye ve milḫ-i inderânî ve selîḫaniñ her birinden üç vaḫıyye, ḫamâmâ, sünbül-i ṭayyib, maşṭakîniñ her birinden birer vaḫıyye, 'idânü'l-belesân dört vaḫıyye; işbu eczâlar aḫz olunub, cerîşâ⁴³ saḫḫ olunur ve zücâcdan bir vi'â içine vaz' olunur,

³⁹ Hamîdiye 1015: ol

⁴⁰ Hamîdiye 1015: tabî'at

⁴¹ Hamîdiye 1015: asmâncünî.

⁴² Hamîdiye 1015: yabrakları

⁴³ Hamîdiye 1015: çerîşâ

ol-vechle⁴⁴ ki ibtidâ ol süsen yaprağı döşenür,⁴⁵ üzerine edviyeler saçılır ve döşenür. Ba'dehu yine yaprak döşenür. Ba'dehu yine edviye⁴⁶ başt olunur; ve bu tertîb üzere, şîşeye vaz' olunduḫdan soñra, ol devâlar bir gün ve bir gice ḫâli üzere terk olunur ve⁴⁷ ba'dehu üzerine on altı raṭl müşelleş şabb olunur ve yarım vaḫıyye ya'nî beş dirhem za'ferân ve iki mişḫâl sükk aḫz olunub, bir miḫdâr müşelleş ile ḫall olunub, edviyeniñ üzerine bu maḫlûl ve dört vaḫıyye mey'â-i sâ'ile ve bir vaḫıyye dühn-i belesân ilḫâ olunur ve ol vi'ânıñ aḫzı açığı ḫılınur. Bir miḫdâr zemân mürûrundan soñra ol vi'ânıñ aḫzına bir naḫî ve ṭâhir kırtâs ve⁴⁸ kâğız⁴⁹ vaz' olunub ve kâğızıñ⁵⁰ üzerine ḫırḫâ-i kettân ḫonılır ve ṭın-i ḫarr nuḫâle'-i şa'ir ile ma'cün olunub, ol ma'cün ile ol vi'â tatyîn olunur ve şıvanur; ve mevzi'-i şimâlîde, şu'â'-i şems olmayan gölgeli bir maḫalle vaz' olunub, altı ay terk olunur. Altı ay mürûrundan soñra isti'mâl olunur, ol vechle⁵¹ ki gül suyu ile⁵² ve mâ'-i âs ile ol şarâb ḫall olunur ve ṭıflıñ ma'desine ṭılâ olunur ve niş dirhem miḫdârı daḫı tıfla al'âḫ olunur [RP 1335; 445b]. Bâḫî tafşil 'Allâme'de mezkûrdur. İntihâ [RP 1335; 446a ve H 1015; 98a].

Eḫfâle 'arız olan emrâziñ yigirmi dördüncüsü ol marazdır ki aña rîḫu's-şıbyân tesmiye olunur

Eṭıbbâ bunuñ tefsîrinde ihtilâf üzere olurlar.⁵³ Ba'zîlar dirler ki: Rîḫu's-şıbyân bir rîḫ-ı gâlızadır ki re'siñ dâḫilinde 'arız olup, temdîd ider ya'nî dâḫil-i re'sde olan aḫşiyeyi gerer ve şu'ûnı ya'nî baş kemikleriniñ ve ḫabâ'ilin eklerini açar; ve Tentîh-i Ḳânûn'da İbn Cemî' rîḫu's-şıbyânı tefsîr idüb, dir ki: Rîḫu's-şıbyân ṭıflıñ başınıñ büyük olmasıdır, ol vechle⁵⁴ ki şu'ûn keşf olup, açılır ve başda rîḫ ve ruṭubat müctemî'a olup, baş büyük olur; ve ba'zlar⁵⁵ dirler ki: Rîḫu's-şıbyân envâ'-i şar'dan bir nev' şar'dır. Şar'ın ol nev' şıbyâna 'arız olduḫda, ḫâşşeten şıbyânda olana ummu's-şıbyân dirler;⁵⁶ ve ba'zlar⁵⁷ aña kuzaḫu's-şıbyân daḫı tesmiye iderler; ve ol nev' şar' işâbetinde çeñesi mültevi olup, bükilür ve gözleri müşâḫḫaşa olur ya'nî bir manzara nazarını ḫaşr idüb, andan ayırılmaz [RP 1335; 446b ve H 1015; 98b].

⁴⁴ Hamîdiye 1015: ol vech ile

⁴⁵ Hamîdiye 1015: ve

⁴⁶ Hamîdiye 1015: ol edviyeler

⁴⁷ Hamîdiye 1015: "ve" bulunmuyor

⁴⁸ Hamîdiye 1015: "kırtâs ve" bulunmuyor.

⁴⁹ Hamîdiye 1015: kâğıd

⁵⁰ Hamîdiye 1015: kâğıdıñ

⁵¹ Hamîdiye 1015: vech ile

⁵² Hamîdiye 1015: suyuyla

⁵³ Hamîdiye 1015: eylediler

⁵⁴ Hamîdiye 1015: vech ile

⁵⁵ Hamîdiye 1015: ba'zlar

⁵⁶ Hamîdiye 1015: tesmiye olunur

⁵⁷ Hamîdiye 1015: ba'zlar